

Nicolae IORGA

**ISTORIA LITERATURII
ROMÂNEȘTI**

Vol. III

***Partea întâi:
Generalități. Școala Ardeleană***

Cartea Românească
EDUCAȚIONAL

CUPRINS

CARTEA A TREIA. EPOCA LUI PETRU MAIOR	5
CAPITOLUL I. Perioada a treia. Curente și influențe	7
CAPITOLUL II. Istoriografia în perioada a treia: Istoriografia cronicarilor în Principate	88
CAPITOLUL III. Istoriografia în perioada a treia: Școala de renaștere a istoricilor din Ardeal	179
CAPITOLUL IV. Studiile asupra limbii. Filologii din Principate și cei din Ardeal	306

CAPITOLUL I.

**Perioada a treia.
Curente și influențele**

Cei aproape cincizeci de ani ce se întind de pe la 1774 până la 1821 formează, nu numai cea mai bogată perioadă din istoria culturală și literatură românească în secolul al XVIII-lea, dar una din cele mai interesante din toată istoria cugetării neamului nostru prin caracterul de luptă pasionată, de zeloasă grăbire, de entuziasm care o deosebește. Puține procese de dezvoltare prezintă mai multă atracție pentru cercetător decât această repede reabilitare intelectuală a unui neam nobil, multă vreme ținut în loc sau prigonit de împrejurări vrăjmașe.

Față de perioada precedentă, aceasta de a treia, perioada Renașterii vieții sufletești a românilor, apare cu totul zdrobitoare. Între 1730 și 1774, câțiva cronicari de cea mai săracă specie, notari fără înțelegere și adesea fără judecată ai evenimentelor ce puteau provoca atâtea priviri jinduitoare în urmă, atâtea chemări către un viitor mai bun; lângă ei un mic număr de clerici activi care aduc un serviciu netăgăduit îmbogățind literatura religioasă a poporului nostru, dar care, procurându-i printr-înșă o lectură sănătoasă și o limbă bună, nu-i dau idei, nu-i sugerează direcții, nu-l pregătesc pentru viața sa națională; un singur om în tot acest timp, care se încălzește de razele trecutului stins, care pare a căuta ceva în zarea nelămurită a viitorului. Știință nu e, cum n-a fost niciodată la noi până acum; literatura politică lipsește, literatura populară circulă prin lăutari, prin povestitori, prin câteva manuscrite; literatură de imaginație pentru clasele culte,

poezie pentru cine a învățat la Școala Domnească nu există, și oamenii se mulțumeau cu poezia nescrisă a naturii, cu poezia intimă a vieții sau, cei mai mulți, cu niciun fel de poezie. O generație trece fără ca noi să știm bine ce s-a petrecut în adâncul inimii acelor care au compus-o; s-a dus nespovedită de tainele sale față de urmași, pentru a se pierde între generațiile omenești care nu mai sunt. De simțirea ei particulară, de gusturile ei deosebite, de plăcerile și durerile ce găsea în viață nu știm nimic. Sufletul tuturor n-a devenit veșnic în cântarea unui poet, care să creadă, cum cred toți, totdeauna, că a cântat numai sentimentele sale.

De la 1774 înainte înfățișarea vieții noastre literare se schimbă cu totul, ajunge repede o înălțime, o varietate, o putere neașteptată. Cronicari se găsesc iarăși, cronicari în adevăratul înțeles al cuvântului, unii preocupați ca predecesorii de la începutul secolului de îndepărtate, întunecate și ispiti-toare probleme de origini; alții gândindu-se numai la ceea ce spun, povestind din toată inima, sfătuind, flecărind uneori cu cititorul, căruia-i mărturisesc tot: dușmăniile, legăturile, așteptările, durerile, și pe alocuri, cât mai discret, și micile păcate. Dar, lângă dâșii, înlocuindu-i de la o vreme ceea ce, cu toată compensația, rămâne întotdeauna o mare pierdere, istoricii crescuți în școli europene, stăpâni pe cunoștințe întinse, pe metode noi și pe o formă mai științifică. Nu însă istorici de amănunte, nici istorici cu inima rece și vederea mărginită, ci clăditori de îndrăznețe opere narrative, care sunt, în același timp, o silință către adevăr și o pioasa ofrandă literară adusă geniului națiunii.

Cărți religioase se tipăresc încă, tot așa de puțin originale prin natura lucrului ca și în trecut; dar ele nu mai au singură menirea de a face pe popor să citească. Opere de imaginație: romane, drame, comedii, se traduc din limbile apusene și înfățișează românilor frumuseți literare nebănuite încă de dâșii. Le citesc și le imită, și în curând va veni vremea când cei dintâi pași nesiguri vor fi făcuți de scriitorii noștri în această direcție. Se fac încercări de literatură periodică, se tipăresc pe românește calendare și chiar gazete. Formele

limbii, originea și legătura lor sunt obiectul unor cercetări științifice care urmăresc de la o vreme aceeași țintă ca și istoria, cea mai mare țintă a vieții noastre întregi din acele timpuri: afirmarea națională, afirmarea drepturilor pe care ni le dă trecutul și pe care avem datoria a le coborî în prezent. Se alcătuiesc sau se traduc gramatici, dicționare, aritmetici, istorii universale, cărți de pedagogie, de medicină, de economie rurală, pentru nevoia școlilor, pentru folosul poporului, pentru luminarea mai departe a claselor culte.

Și, în această fierbere a inteligenței neamului, scânteia poeziei se coboară de sus în suflete alese: unul cântă celor umili și necărturari, ascultătorilor supuși și recunoscători, povești din cărțile sfinte, episoade din narațiunile bătrâne, glume de ale tuturor; altul preface pe românește pentru aproape același public povestirile pe care le citea cu patimă Europa civilizată, lungile romane sentimentale în versuri prozaice; altul imită modele clasice în opere cu scopuri înalte și măiestră execuție, care ar merita să rămână clasice și ele, căci nu le-a învechit timpul; cutare fură prozei până chiar și expunerea evenimentelor de politică curentă, pe care le înșiră tacticos și răbdător, în lungi hexametre bune pentru somnul de după amiază al comozilor noștri străbuni; cutare alții își torturează mintea pentru a da iluzia de simțire unor stihurile de ietac, menite să creeze pasiuni la elegantele cocoane ale timpului sau să rețină în lanțurile poetului pe vreo zburdalnică Marghioală sau Casandră. De generația aceasta nu ne putem face o înaltă idee după poezia lirică ce ne-a lăsat, dar cel puțin știm ce era în inima contemporanilor lui Ienăchiță, Nicolae și Alecu Văcărescu, lui Costachi Conachi și Alecu Beldiman.

Legătura nu e sfărâmată însă între cele două epoci. Mergând pe drumuri noi, pe atâtea drumuri noi, perioada ce ne ocupă acum continuă și pe cea precedentă în unele direcții. Spiritul unor cronicari e tot vechiul spirit, iar traducătorii de cărți religioase sunt oameni ca și înainte sau ucenici, imitatori de-ai acestora. Când teorii noi, regeneratoare vor fi exprimate aiurea, în Țara-Românească și în Moldova scriitorii religioși le vor ignora sau le vor repeta cu o sfială care arată

cât de puțin serios le înțelegeau. Până la 1821, în chiliile de mănăstiri, în școli mai ales, în unele case boierești, unde cultura era totuși iubită și sprijinită, se păstra vechiul spirit și se lucra în vechea direcție.

Comparând epoca a treia cu cea dintâi, vom găsi multe puncte de asemănare. Istoriografia marilor scriitori ardeleni seamănă cu istoriografia Costineștilor, a lui Constantin Cantacuzino, a lui Dimitrie Cantemir. E aceeași erudiție, aceeași pornire către lucrurile mari și grele, același dor de a înfățișa neamul cât mai mare în trecut, spre a afla o mângâiere pentru prezent și o speranță pentru viitor. După 1774 ca și înainte de 1730 totul se subordonă acestor idei la scriitori care sunt înainte de toate niște oameni de credință și de luptă, niște apostoli ai sentimentului de iubire pentru neam și pentru țara largă, sfâșiată de multe hotare, pe care a locuit-o totdeauna, de la descălecătorul împărătesc din timpurile romane.

Asemănarea aceasta nu se datorește unui împrumut. Convingerile Ardelenilor n-au pornit din convingerile Costineștilor sau ale lui Cantemir. Nu toți istoricii din noua școală națională au cunoscut lucrările anterioare ale moldovenilor, și aceia dintre dâșii care le-au cunoscut își formaseră înainte de aceasta, din citirea acelorași izvoare, cu aceeași dispoziție de suflet, păreri asemănătoare asupra problemelor de competenție din originile noastre.

Dar deosebiri nu lipsesc, și ele sunt foarte însemnate. În întâia perioadă cuvântul de viață fusese spus în Moldova, și el nu răsună în Ardealul cufundat încă în întunericul cultural. În cea de a treia, din Ardeal fu predicată cu încă mai multă credință vestea cea bună, pe care odinioară Ardealul nu fusese în stare s-o primească, s-o înțeleagă. Mișcarea moldovenească a fost reprezentată de un mic număr de boieri, vorbind o limbă care era, desigur, mai sus decât priceperea contemporanilor lor: un Axinte Uricariul, un Mustea de exemplu, un Neculce chiar n-au descoperit în scrisul Costineștilor adevărurile cele prețioase, și acestea n-au avut nicio influență

asupra lor. Cine putea înțelege pe deplin, în Moldova de la începutul secolului al XVIII-lea, savanta argumentație, erudita discuție a lui Dimitrie Cantemir? Sub o influență străină, câțiva oameni deosebiți au precedat cu mult timpul lor; în mijlocul nopții, ei făcură o mare lumină, care se stinse repede. Pe când în Ardeal nu e un mănunchi, ci o pleiadă, nu e un predicator în pustie, cu câțiva ucenici răzleți, ci profeți sărbătoriți se înconjură de ucenici înțelegători și devotați, care repetă cuvântul auzit, îl tâlcuiesc pentru alții, scot dintr-însul adevăruri noi. Și nu mai sunt aici boieri care vorbesc, câțiva nobili cu carte; ci preoți, corectori de cărți, învățători, slujbași, medici, toată inteligența nației participă la mișcare, se încălzește de dânsa. De aceea curentul nu încetează, nu slăbește în vălmășagul discuțiilor necontenite, în focul luptei fără odihnă, ideile se ascuțesc, caracterele se întăresc, sentimentele se fanatizează. Prin exagerație și fanatism ca și prin adevăr și iubire de neam biruința se câștigă data aceasta. Ideile învietoare au pătruns acum în sângele poporului român, al poporului român de pretutindeni.

Ajută și alte împrejurări.

Propaganda umanitară a filosofilor francezi din secolul al XVIII-lea aduce comoția din 1789. Revoluția își aruncă solđații între popoarele Europei, pentru a le subjugă pe urmă. În fața învierii ideii Imperiului universal, naționalitățile capătă deplina conștiință a naturii și datoriei lor.

În Orientul cu popoare amestecate, în care unii luminați greci din secolul al XVIII-lea au putut crede că se pregătește formarea unui popor creștin amestecat, de lege ortodoxă, de limbă grecească, de guvern turcesc, în acest Orient neamurile încep a se simți deosebite. Boierul român nu mai vede în boierul grec un frate bun, ci un coleg întâmplător. La strigătul către libertate al grecilor, românii nu răspunseră, ci invocară în limba lor zeita.

Atunci comuniunea spirituală a poporului românesc, sfărâmată de multă vreme, se făcu din nou, într-o credință superioară, care aducea viață. Se știe că simbolul acestei comuniuni e numele lui Lazăr, menit să însemne ultimul capitol

din această carte, care cuprinde aproape viața noastră sufletească între Logofătul Miron și dascălul Lazăr și urmărește o luptă până la fericita ei biruință.

Înainte de a pătrunde în amănunțele luptei, de a cunoaște pe cei ce s-au luptat și a le arăta și judeca faptele, vom urmări deosebitele curente care determină schimbări sufletești și o activitate literară în ultimul sfert al XVIII-lea și în cei dinți douăzeci de ani ai secolului ce urmează.

Înainte de a cunoaște și adopta noile idei politice ale Europei, românii avură prilejul să-i cunoască civilizația, prin citirea cărților ca și prin vederea locurilor. Acest contact cu Apusul este cu totul recent și din cele mai pline de urmări. Până acum trăisem în Orient nu numai în ceea ce privește situația noastră politică, ci sub toate raporturile. Legăturile noastre de comerț, legăturile noastre culturale erau tot numai cu Răsăritul. Cu el schimbam produse, de la el primeam idei și îndemnări, cultura generală a lui o sprijineam și ne împărtășeam și noi de această cultură superioară elinească.

O singură excepție trebuie făcută pentru influența polonă exercitată câțva timp asupra Moldovei. Această influență ne-a făcut cel mai mare bine, a aruncat mari și roditoare idei în sufletul cărturarilor moldoveni, i-a făcut să trăiască, nu în lumea vechilor idei ale anticității, cele mai multe fără aplicație practică, ci în lumea unor idei moderne de regenerare. Dar această influență n-a dăinuit multă vreme: înflorirea culturală a Poloniei s-a stins, marile școli polone au pierdut strălucirea lor, în curând Statul polon n-a mai ajuns până la hotarele noastre, și a venit o vreme când ultima insulă independentă fu acoperită și ea de valul cotropirii străine. De mult atunci se pierduse obiceiul de a învăța în Polonia, de a citi cărți, de a primi mode și învățăminte de acolo cu Domnia fanarioșilor, această singură legătură cu Europa se rupse și ea: cartea grecească înlocui cu totul cartea latină, care nu mai era sprijinită de nimeni. Nici împrejurările politice nu mai dădeau prilejul unei înnodări de relații cu țările creștine din vecinătate și aceasta o spunem și despre Țara-Românească,

pentru care ieșiseră foloase de cultură din pribegiile în Ardeal¹. Emigrările, ca manifestații de nemulțumire politică, se fac tot mai rare, boierimea pământeană, așa de neastâmpărată odinioară, devine tot mai guvernabilă și, când se hotărăște la pasul primejdios al pribegiei, care nu poate da, ca în alte timpuri, o Domnie nouă, pribeagul trece la puternicul Han al tătarilor ori caută adăpost la Curtea Domnului, totdeauna rival, din țara vecină.

Dar, de pe la 1774 înainte, ochii noștri nu mai sunt îndreptați exclusiv spre Răsărit. În Răsăritul acesta chiar se petrec schimbări care slăbesc legătura noastră cu dânsul. Încețăm pe acest timp a fi în fruntea lumii elenice în ce privește viața politică. Rușii se amestecă din ce în ce mai mult în afacerile creștinătății subjugate, se înfățișează ca niște liberatori, în stare, prin întinsul teritoriu pe care-l stăpânesc, prin mijloacele mari de oameni și de bani ce le stau la îndemână, să desăvârșescă acea revoluție creștină, acea restaurație imperială ortodoxă, pentru care, chiar în timpurile noastre cele mai bune, eram prea slabi. Aspirațiile grecității de pretutindenii nu se mai îndreaptă numai spre micile Curți ale Moldovei și Țării-Românești, unde totuși domnesc în mare parte membri ai poporului grec sau pământeni care se confundă, prin felul lor de viață, prin educația și gusturile lor, cu grecii. Nu de la acești funcționari ai Sultanului, domnind cu soroc, totdeauna sub amenințarea unei mazilii, urmată de multe ori de închisoare, exil sau moarte, nu de la acești administratori sau agenți diplomatici, care n-au o oaste la dispoziția lor, nici simpatii în țară, care să-i poată ajuta la o ridicare a steagului pentru Cruce, nu de la acești supuși cu credință ai împăratului păgân puteau doritorii libertății elenice să aștepte ceva, cum așteptaseră în vremuri de la Mihai Viteazul, de la Matei Basarab, de la Șerban Cantacuzino. În „popoarele bălane de la Moscova”, în acelea e de acum nădejdea.

Apoi grecii înșiși se europenizează în această vreme: ei nu mai trăiesc exclusiv o viață intelectuală rezemată pe

¹ V. Cartea I, cap. I.

anticitatea elenică, nu mai au cea încredere desăvârșită în cultura lor, cea admirație fanatică pentru elenism, care-i deosebea odinioară. „Vântul veacului” trece și asupra lor; și ei, ca și noi, înțeleg lucruri pe care nu le înțelesese nimeni înainte, întrevăd idealuri care nu se puteau forma din vechea educație de comentarii și tâlcuiri. În civilizația barbarilor Europei ei văd tot mai multe elemente folositoare, vrednice de imitat; ei se apropie tot mai mult de dânsa, o studiază, o imită. Compilatorii din epoca anterioară, care trăiau numai din capitalul intelectual elinesc, pe care-l combinau, îl prelucrau și-l vulgarizau, nu mai reprezintă în rândul întâi civilizația greacă nouă; locul lor îl iau traducătorii; din franțuzește, din nemțește, din italienește, răspânditori de noțiuni moderne, civilizatori în înțelesul cel nou al cuvântului. De unde a rezultat că, pe când înainte greul, moștenitor al tradiției culturale a Elinului, era învățătorul românului, acum fostul dascăl și fostul învățăcel se găsesc pe aceeași bancă de școală, ca ucenici modești ai unui profesor mai mare, profesorul european.

În fine, și aceasta am atins-o mai sus, iluzia unei civilizații generale grecești, care să fie pentru Orient ceea ce fusese pentru Apus civilizația latină până dincolo de hotarele evului mediu, părerea acestei vieți intelectuale în elenism pentru toți creștinii supuși Sultanului, această singură mare ambiție a grecilor timp de vreo două secole se împrăștie. De la o bucată de vreme ei vorbesc de neamul lor propriu, se gândesc la viitorul acestuia, la o *ἐπανάστασις* liberatoare, la un risorgimento, care să dea, nu un nou Bizanț cosmopolit, ci o Eladă a noilor elini. Și, în măsură ce grecii restrâng cercul preocupărilor și simpatiiilor lor, în măsură ce și concentrează silințele asupra lor singuri, în măsură ce părăsesc visurile de dominație universală prin creștinism, elenism și imperiu, în aceeași măsură legătura dintre noi și dânsii se desface. Cu greul naționalist e evident că nu mai putea avea nicio legătură intimă românul, care, supus aceluiași influențe europene, trecut prin aceleași schimbări de suflet, e agitat și el de nevoi naționale.

Astfel se despart unul de altul în idei și aspirații, imediat ce au idei mai clare și aspirații mai pronunțate, cele două mai însemnate și mai alese popoare din creștinătatea dominată de turci: grecii și românii. Și unii și alții își caută însă în Apus elementele vieții noi.

Introducerea culturii apusene în Orient a fost favorizată de multe cauze în secolul al XVIII-lea. Noi vom considera numai pe acelea, destul de numeroase și ele, care privesc îndeosebi poporul român.

Întâi trebuie de ținut în seamă situația politică a țărilor noastre în această epocă, noua noastră situație politică și consecințele care decurg dintr-însa.

La 1699, Imperialii se stabilesc în Ardeal, și ei consideră noua și frumoasa lor cucerire numai ca un punct de sprijin pentru a ajunge mai departe în Imperiul otoman, care întră în putreziciune puțin timp după închiderea erei de cuceriri. Rușii ajung și ei îndată la Nipru, la Nistru pe urmă. Și unii și alții sunt candidați la coroana constantinopolitană, care revine celor dintâi prin indivizibilitatea Imperiului, din care reprezintă sub forma germanică pe acel de Occident, iar celor din urmă prin comunitatea de religie, prin strămutarea stemei și tradițiilor Paleologilor în Moscova din secolul al XV-lea.

În curând, îi avurăm din nou – și nu o singură dată – pe liberatorii creștini de rit ortodox sau catolic. Războaie încep între dâșii și turci, care durează multă vreme, mulți ani de zile, și se petrec mai mult pe pământul nostru. Moldova a avut până la 1821 patru ocupații rusești, afară de oprirea momentană a lui Petru-cel-Mare la Prut. Din aceste patru, una durează mai puțin și exercită o mai mică influență, fiind mai mult o campanie de jaf, petrecută repede: cea din 1738. Celelalte trei vin toate după mijlocul veacului al XVIII-lea și sunt foarte îndelungate și bogate în efecte. Generali împărătești stau într-un rând șase ani, într-altul cinci, în cel de al treilea iar șase ani; aproape două decenii într-o perioadă de ceva mai puțin de o jumătate de secol, între 1768 și 1812.

Moldova a trăit în această epocă jumătate din viața ei aproape sub stăpânirea Divanurilor conduse și controlate de comandanții rusești, sub influența ideilor și sentimentelor de care erau călăuziți rușii din acest timp. Și se știe la ce europeanizare pripită, întâi sub forma germană, până la Ecaterina a II-a, apoi, de la această Împărăteasă filosoafă înainte, sub forma franceză, au fost supuși, din ordine împărătești, vecinii noștri de la Răsărit. Așa încât putem zice că Moldova a făcut parte, timp de vreo douăzeci de ani din cizeci, dintr-un Stat a cărui organizare politică și orientare culturală, ale cărui forme materiale și rosturi spirituale erau europene.

Rușii n-au pătruns dincolo de Milcov în 1738, dar în aproape toate campaniile următoare – odată, în războiul de la 1788, au venit aliații lor, nemții –, ei s-au stabilit în București ca și în Iași, au avut sub stăpânirea lor Țara-Românească deopotrivă cu Moldova. Aceiași generali vice-regi, aceleași Divanuri ale cnejii respective, făcând în vechile forme de administrație voia stăpânilor celor noi, aceleași obiceiuri europene, aceleași petreceri franceze, aceleași frivole cărți apuse ne aduse de cuceritori. Concluzia pentru Țara-Românească e aceeași ca și pentru Moldova; ea a trăit în cizeci de ani mai un sfert de secol de viață europeană.

Pentru a înțelege cu totul influența acestor ocupații străine, trebuie aduse pentru Țara-Românească, pe lângă petrecerea destul de scurtă a oștilor nemțești pe teritoriul ei, în două rânduri până la 1750, și cei optsprezece ani de guvern imperial în Banatul Olteniei. Am spus că în acest timp austriecii nu se grăbiră a face schimbări esențiale, dar singură prezența lor, exemplul acțiunii și vieții lor atât de mult timp trebui să aibă o înrâurire adâncă asupra populației, precum înrâurirea exercitată de ruși nu s-a făcut atât de mult prin reforme, cât tot prin exemplu. Când Oltul nu mai fu o graniță și principatul Țării-Românești fu restabilit în vechea sa cuprindere, Banatul oltean, prefăcut prin dominația străină, lucră asupra obiceiurilor, gusturilor și ideilor părții vecine din țară. Dorul de călătorii, de studii în Europa, de învățatură latină, de citire a cărților apuse ne va fi fost ajutat și pe această cale.